

Excavacions arqueològiques a Oxirrinc (el Bahnasa, Egipte)¹

JOSEP PADRÓ, MAHMUD HAMZA, EVA SUBÍAS,
LUIS MANUEL GONZÁLVEZ, MAITE MASCORT,
MARGUERITE ERROUX-MORFIN, HASSAN IBRAHIM
I MARIA ÀNGELS TAULÉ

INTRODUCCIÓ

El jaciment de la ciutat grecoromana d'Oxirrinc, que succeí la més antiga Pemdje, es troba a la vora del petit poble d'El-Bahnasa a 180 km al sud del Caire. La importància d'Oxirrinc, capital del XIXè *nomus* de l'Alt Egipte, derivava en gran part del seu emplaçament geogràfic amb els avantatges d'un port fluvial en el Bahr Yussuf — un braç del Nil connectat amb el llac de Moeris i a l'antiguitat, pel nord amb el Nil—, i de la seva posició en relació amb la xarxa viària cap als oasis del desert occidental. En època greco-romana la ciutat porta el nom del peix sagrat que participà al mite d'Osiris.

Vivant Denon (DENON, 1802) publicà alguns gravats que constitueixen els primers dibuixos d'arquitectura antiga coneguts d'Oxirrinc. Aquests elements dispersos s'erigeixen enmig d'un paisatge que la recerca de papirs i l'extracció de terra fèrtil van començar a destruir des de la fi del segle XIX. En efecte, la recerca en aquest jaciment comença per les excavacions dels papiròlegs Grenfell i Hunt, entre 1897 i 1907, els quals van establir un primer plànol molt esquemàtic de la

1. A més dels signants de l'article, a les campanyes portades a terme fins ara (1992, 1993 i 1994), han participat les següents persones i entitats. **Equip científic:** Rogelio López (topògraf), Eduard Porta, Maria Costa i Mireia Xarrié (restauradors), Manel Hernández (dibuixant), Gemma Estrugas i Teresa Aparicio (fotògrafes), Tomás Serrano (radiologia i filmació), Mahmud Salah i Ata Makramalla (inspectors de l'OEA). **Col·laboració institucional:** Universitat de Barcelona, Organització Egípcia d'Antiguitats, Fundació Arqueològica Clos, Generalitat de Catalunya, Museu Arqueològic de Barcelona, Societat Catalana d'Egiptologia, Universitat de Montpeller i Universitat Politècnica de Catalunya. **Patrocini:** Derby Hotels, amb la participació d'Apple, Canal Plus, Egyptair, Kodak, Nilfisk i Panasonic. Agraïm especialment l'interès i la participació de Jordi Clos en aquest projecte.

seva topografia.² Aquest document assenyalava la presència de tombes de l'Imperi Nou, de l'època ptolemaica i del període romà, però no pren gaire en consideració els elements de l'infraestructura urbana.

La construcció d'una línia de tren durant la guerra de 1914-18, va produir el saquejament del jaciment en ser aprofitada per a l'obtenció de *sebakhim* o terra fèrtil. De tal manera que l'any 1922, quan es realitza la primera campanya d'excavacions arqueològiques a Oxirrinc, el professor W.M.F. Petrie no pot situar en el seu plànol més que alguns elements dispersos de la ciutat grecoromana, com ara una columna, una base de columna honorària i les ruïnes d'un teatre (PETRIE, 1925). Entre 1982 i 1992, després d'uns sondeigs de Ali Hassan, que van donar com a resultat la troballa d'una necròpoli de peixos, l'Organització de les Antiguitats Egípcies, va realitzar excavacions periòdiques dirigides per Mahmoud Hamza en un sector de la necròpolis a l'oest de la ciutat. Aquesta àrea funerària conté tombes del període saïta (664-525 aC), tombes romanes amb interessants pintures funeràries i, finalment, un important conjunt de capelles i tombes coptes (337-672 dC) decorades amb motius bíblics.

LA CIUTAT GRECOROMANA

Paral·lelament, doncs, a les excavacions de la necròpolis, la missió s'ha fixat com a objectiu recuperar i situar sobre un nou plànol els principals elements arquitectònics i urbanístics de la ciutat antiga, començant per la muralla, un element arquitectònic present en el primer plànol de Grenfell i Hunt, però que ja el Professor Petrie no és capaç de resituar. Amb el nou plànol recuperaríem una escala de dibuix correcta que no havia existit mai, i podríem treballar amb dades topogràfiques significatives. Així, per exemple, la total acotació de la zona ens va proporcionar els indicis necessaris per recuperar l'esmentada muralla. Les cotes preses pel topògraf dibuixaven sobre el paper una zona de talús que podia correspondre al seu antic emplaçament, difícilment localitzable a simple vista a causa de l'efecte de les dunes. Així és que es va fer un sondeig guiat per aquestes dades (sector 6), on efectivament es va poder localitzar i estudiar l'estructura. El traçat de la muralla a la zona nord-oest coincideix amb la forma aproximada dibuixada per Grenfell i Hunt, de manera que podem pensar que la muralla deuria ser encara ben visible i per tant podem acceptar com a vàlid el seu traçat general.

Observem però com aquesta muralla inclou la zona de la necròpolis nord. Això significa que no ens trobem davant d'una muralla estrictament urbana, perquè la zona de necròpolis ho és des de l'època saïta i no es tracta de l'ocupació funerària tardana d'un sector urbà. Aquesta dada és interessant perquè cal recordar que les

2. El plànol va ser publicat a *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. L, *Graeco-Roman Memoirs*, 70, Londres, 1983. El dibuix definitiu és de D.V. Darbishire, que el va fer a l'any 1908 inspirant-se en els croquis de Grenfell i Hunt.

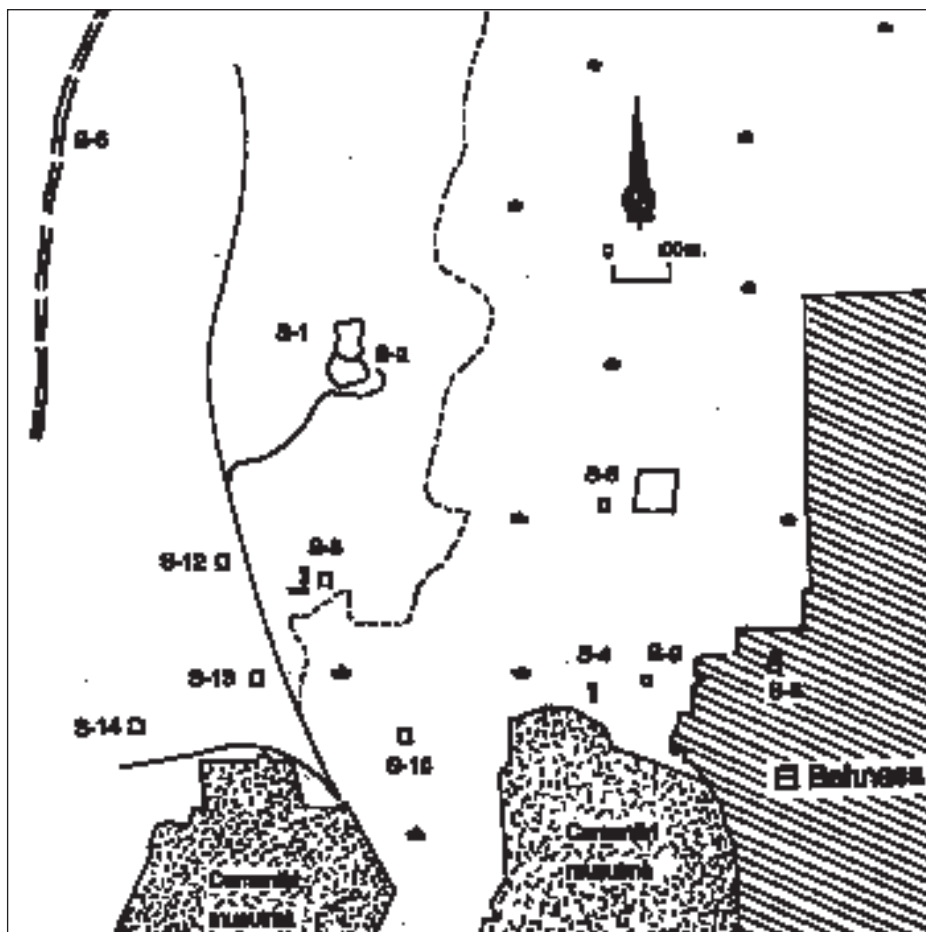

Figura 1. Plànol del jaciment amb la situació dels elements més interessants.

ciutats hel·lenístiques tot sovint posseeixen diversos recintes que organitzen des d'un punt de vista funcional la ciutat segons es tracti, posem per cas, d'una zona religiosa, militar o civil. D'altra banda l'àrea de la ciutat no es pot limitar a la superfície actualment protegida, sinó que deuria englobar la franja allargada ocupada pel poble d'El-Bahnasa i que s'interposa entre el riu i el jaciment. Oxirrinc deuria comptar amb un port fluvial que justificaria l'intens contacte amb la ciutat d'Alexandria documentat per les fonts i és probable, per tant, que l'aglomeració s'estengués fins a la vora del riu. Des de la muralla fins al riu hi ha, aproximadament, 1,5 km i en el sentit N-S tindria una llargada orientativa de 3 km estimada a partir de les característiques del terreny. És una gran superfície comparable a la d'una ciutat

com Antinoòpolis, per exemple.

El jaciment es troba al límit de la zona àrida on, sota les dunes de sorra, es recuperen en bon estat de conservació les restes antigues, com a la zona de la necròpolis saïta i romana en curs d'excavació. A la zona baixa i arrasada, la proximitat del nivell freàtic genera la presència d'un tipus d'arbust d'arrels molt nocives per al jaciment. La cota del sòl actual equival, en la major part del terreny, a la cota d'inici de fonaments de la ciutat grecoromana i, en conseqüència, la humitat fa gairebé impossible de recuperar una estratigrafia completa. És per això que, després d'haver fet un seguit de sondeigs a les zones més elevades (sectors 3 i 5), es pot descartar la possibilitat d'estudiar l'arquitectura domèstica que, com a Caranis o a Acoris, es realitzava majoritàriament a base de tovots.

D'altra banda l'únic element arquitectònic actualment visible del jaciment són les restes d'una gran columna que correspon, molt probablement, si tenim en compte les dimensions i la posició topogràfica, a la part baixa de la que Vivant Denon va dibuixar. La columna és composta, a l'actualitat, d'una base quadrangular, seguida d'un pilar quadrat i d'un tambor cilíndric amb motllura als extrems. Originàriament, sobre el tambor hi devia haver un fust de columna rematada amb l'estàtua d'un personatge notable. Els paral·lels d'aquest tipus de monument són ben coneguts a tot l'Orient romà, i especialment a Egipte, aïllats o com a part de tetrapilons a l'encreuament de carrers. Calculem que la columna deuria amidar uns 21 m d'alçada ja que fins al cim del tambor fa 7,5 m. És comparable, doncs, a una columna similar de la ciutat d'Hermòpolis Magna. Es tracta de monuments honoraris romans d'època tardana, bàsicament erigits a partir del segle III dC.

En aquestes circumstàncies, aïllada del seu context urbà antic, s'ha començat l'exploració de les rodalies per tal de recuperar un nucli evidentment rellevant des del punt de vista urbanístic (sector 9). De moment, hem recuperat la posició d'un nou carrer, que resulta perpendicular a l'alineació suggerida per un altre eix que es materialitzaria en les restes d'una columnata dibuixada prèviament per Petrie i que pensem que està relacionada amb un altre carrer (sector 4). Es confirma, doncs, la relació de la columna amb l'encreuament de carrers, però queda encara per resoldre si es trobava aïllada, o formava part d'un conjunt, fet que trobaria un interessant contrapunt literari en la menció d'un tetrapiló en un paper d'Oxirinc del segle III dC.

A tot Egipte, les dades arqueològiques relatives a les ciutats o aglomeracions grecoromanes són molt escasses. Existeix un buit sorprenent pel que fa a la configuració urbana i a l'arquitectura pública no religiosa, especialment per al període ptolemaic i fins al segle II dC, amb la fundació d'Antinoòpolis. El descobriment d'una porta monumental resulta, doncs, un element arqueològic molt rellevant per a l'arqueologia clàssica a Egipte. Fins al moment, ningú no l'havia assenyalada. És probable que no fos visible en aquella època o que no fos possible de reconèixer per la presència d'estructures adossades. De fet, encara ara fa la funció de fonament per a un minaret medieval, últim vestigi d'una mesquita enderrocada cap als volts dels anys setanta. Actualment, es conserven dos brancals de la porta fins a alçades

desiguals, mentre que la peça d'arquitravament va caure entre ambdós, barrant definitivament el pas i facilitant el farciment de l'espai interior. L'estructura apareix, doncs, parcialment colgada i aïllada, sense cap rastre aparent del mur de tanca que acompanyaria lògicament una porta. L'excavació, per tant, es va orientar cap a l'estudi de les relacions estratigràfiques generades al seu entorn i cap a fer-ne visible de forma completa l'alçat (sector 8).

L'estratigrafia va posar en evidència la complexa evolució d'aquest sector monumental al llarg dels segles. Només assenyalarem tres grans qüestions. En primer lloc, el fet que prèviament a la construcció de la porta existia una estructura de tovot que desborda en planta els límits del seu costat llarg. Això significa que no es tracta d'una muralla de tovot. Però la relació de l'estructura amb la construcció de la porta ens fa considerar que es tractaria d'un element provisional per a la seva construcció: tal vegada els rastres d'un talús que permetria l'aproximació dels blocs de l'estructura. Els talussos de construcció van ser sempre necessaris a l'arquitectura egípcia per l'escassa disponibilitat de fusta per a bastides i maquinàries d'elevació. L'estructura pròpiament dita es fa difícil de datar de forma absoluta perquè el farciment de la rasa dels fonaments només va proporcionar alguns fragments de ceràmica comuna ben tornejada, la qual cosa exclou cronologies gaire antigues, però no permet de moment dirimir entre una adscripció hel·lenística o altimperial de l'estructura monumental. Malgrat tot, aquest arc es restringeix ja que el que sí que podem datar és la construcció en una segona fase d'un altre mur de tanca, aquest cop de pedra, que l'estratigrafia permet de situar sense dubte en època romana alt-imperial. La cota d'inici dels fonaments es troba a una alçada lleugerament superior a la de l'enllosat del nivell de circulació original, constatat tant a l'interior com a l'exterior de la porta, i podem treballar, doncs, amb la hipòtesi de dues fases d'utilització de l'estructura.

Des d'un punt de vista tipològic i tècnic, aquesta porta respon perfectament a la tradició constructiva egípcia, tradició que es perpetua fins a l'època romana, pel que sabem de l'arquitectura religiosa. La disposició dels blocs en secció resol de la forma tradicional la necessitat de crear una façana atalussada que es deuria acabar de polir després de la col·locació. El talús és visible només als costats llargs de la porta, com és normal en portes que enllacen amb una muralla. La restitució de l'alçat permet suposar un mínim de 8 m, a comptar des de la cota original de circulació. En aquest cas, l'absència de decoració o d'epigrafia sembla descartar la importància del monument com a element religiós o si més no podria indicar la seva curta vida com a tal. Es tractaria possiblement d'arquitectura civil, de la qual malauradament se sap ben poca cosa. En la segona fase d'utilització de la porta que correspon al mur de tanca de pedra, sabem, pels habitants d'El-Bahnasa que encara el recorden, que s'estenia en direcció nord-sud, durant uns quants centenars de metres.

D'altra banda, molt a prop de la porta tenim rastres d'una columnata de la qual encara es troba en peu la columna d'angle, una doble columna amb fust acanalat i amb perfil de cor, possiblement corresponent a l'ordre dòric. La seva posició ens indica l'orientació d'un espai porticat possiblement quadrangular que s'hauria de po-

sar en relació amb la porta. A tall d'hipòtesi podríem pensar en un gimnàs, un tipus d'estructura d'ús cívic però monumental, de reconeguda importància a l'urbanisme oriental, i que respon a la idea arquitectònica d'un gran quadripòrtic, tot sovint compost segons l'ordre dòric, ordre al qual pertany la columna d'angle que encara es conserva.

I el cert és que aquesta porta constitueix una referència topogràfica important, ja que genera o perpetua un dels eixos de circulació principals, concretament l'eix est-oest, que es troba, a més, orientat de forma molt precisa amb els eixos cardinals. En direcció a l'est i al riu, el Bahr Yussuf, la trama actual del poble manté parcialment obert un carrer des del riu fins a la porta. Però sobretot cap a l'oest, la porta queda perfectament alineada amb la base de l'estàtua monumental que, com hem vist, presidia un encreuament de carrers.

Amb la mateixa orientació, però lleugerament al sud de l'eix principal, trobaríem el teatre que ja Petrie va dibuixar i excavar parcialment (PETRIE, 1925). En l'actualitat no se'n veu res i només es pot intuir gràcies a la presència de material de construcció informe colgat per la sorra. Donada la importància de les restes dibuixades per Petrie, i considerant que la planta subministrada no era prou eloqüent, es va voler examinar l'estat de conservació de l'estructura i intentar recuperar-ne la posició topogràfica exacta, així com algun element estratigràfic (sector 10). L'excavació va obligar a remoure gran quantitat de sorra fins a descobrir com, possiblement després de l'excavació de Petrie, el teatre va ser definitivament expoliat, fins al punt que només en queda el ciment i el material d'enderroc no aprofitable. Es va arribar, tanmateix, a la rasa dels fonaments d'un dels murs d'escena que es va poder observar sobre una llargada de 10 m. A l'interior, no hi quedava pràcticament cap carreu ni tampoc material ceràmic datable. El que sí que es va recuperar és un fragment de capitell, d'estil compost, que portaria a grans trets la datació de la decoració cap al segle II dC, tal com apuntava a tall d'hipòtesi Petrie.

LES NECRÒPOLIS D'OXIRRINC (ELS SECTORS 1 I 2)

S'estenen a l'oest de l'antiga ciutat, a partir del límit de la zona desèrtica amb la zona amb vegetació. En els treballs de Grenfell i Hunt i la campanya portada a terme per Petrie ja es van localitzar, però els resultats més significatius anteriors a les excavacions de la missió catalanoegípcia procedeixen de les campanyes arqueològiques de l'OAE, centrades en els que posteriorment s'han denominat sectors 1 i 2. En 1992, amb la represa de l'activitat en aquests sectors, la missió catalano-egípcia tenia com a objectius principals la documentació exhaustiva de les estructures exhumades fins al moment, així com l'excavació en extensió d'aquesta zona del jaciment.

Després de les tres primeres campanyes es poden establir conclusions preliminars quant a la cronologia i a aspectes del ritual funerari característics als diferents períodes d'utilització de les necròpolis.

Figura 2. Aquesta columna és una de les restes arquitectòniques urbanes encara visibles al jaciment. Al fons, el minaret assenyala la posició de la porta monumental.

Fase saïta

Tomba 1

Va ser descoberta per l'OAE i excavada íntegrament pel Sr. Mahmud Hamza. És de les restes materials més antigues de la zona i, per tant, la que assenyala els primers moments d'ocupació als sectors 1 i 2. Consisteix en un complex soterrani format per set cambres amb coberta de volta, accessibles mitjançant un pou de planta quadrada. Està feta amb carreus de pedra calcària de mides molt regulars, lligats amb calç. Les superfícies internes de les parets presenten diversos tipus de tractament, des de la pedra rugosa, tal com arribava de la pedrera, fins a parets completament llises o lleugerament repicades per a la col·locació de pintures murals. En aquest sentit, únicament la cambra 3 posseeix restes de pintura, consistents en textos jeroglífics de caire funerari així com imatges del difunt presentant ofrenes als déus; el sostre serveix també de suport a la representació d'un firmament amb estels. Aquest fet, juntament amb l'existència d'un sarcòfag de pedra calcària amb nombrosos textos jeroglífics i representacions de divinitats protectores dels difunts, defineixen la cambra 3 com la més important de la tomba. Pel que fa al propietari, es tracta d'un personatge masculí anomenat Het, el nom del qual apareix escrit de dues maneres diferents per un joc gràfic característic de l'escriptura jeroglífica de l'època. Het era sacerdot i noble, i els seus textos funeraris estan encara en estudi, però val la pena d'assenyalar que contenen el nom de la ciutat, Pemdje, i és la primera vegada que aquest nom es documenta a Oxirrinc mateix.

Les altres cambres contenen gran quantitat de sarcòfags, molts d'ells amb textos pintats. Cal destacar el trobat a la cambra 7, pertanyent a Wahibre, nom que apa-

reix dintre d'un cartutx i que dona la referència cronològica més precisa de la tomba en un dels seus moments d'ús. Aquest nom formava part de la titulació de dos dels faraons de la dinastia XXVI, Psammètic I i Àpries, i era un fet característic del període la utilització d'algun dels elements del protocol faraònic en la composició dels noms dels personatges privats. En concret, en època d'Àpries es va posar de moda entre els particulars utilitzar fins i tot els cartutxos reials, i aquesta ha de ser, per tant, la data de la inscripció de la cambra 7.

S'ha de dir que l'estudi complet de la tomba encara esta en curs de realització donada la nombrosa quantitat de textos i de materials que contenia.

Tomba 7

En el decurs dels treballs de prospecció i neteja de la zona ja excavada pels egipcis amb anterioritat a l'any 1992, es va localitzar al sud-est de la tomba 1 un conjunt de tres cambres que conformen la mateixa estructura.

Dintre d'un gran retall fet al nivell geològic es van construir en un primer moment dues cambres d'una mateixa tomba. La paret del fons és comuna i s'hi adossen els murs de tancament i de divisió dels àmbits, formats per carreus regulars de pedra calcària d'un volum mitjà. El sòl d'ambdues habitacions és de lloses irregulars i estaven cobertes amb una volta de canó avui desapareguda. Possiblement va ser pel sostre per on van entrar els lladres i la van destruir en el moment del saquejament.

Posteriorment es va construir una tercera cambra adossada a les anteriors formant una mateixa estructura funerària. El treball constructiu d'aquesta darrera fase és menys acurat.

En la paret del fons de les cambres més antigues hi ha una fornícula on es col·locaven objectes per al culte dels difunts, potser vasos canopis.

El més interessant d'aquest conjunt són els textos que en pintura vermella es van localitzar a les portes de les dues cambres més antigues. Els jeroglífics estan actualment en procés d'estudi, però podem avançar que es tracta de la fórmula de les ofrenes que segueix les pautes dels formularis d'època saïta. Els jeroglífics segueix les pautes dels formularis d'època saïta. Els jeroglífics flanquegen la pilastra *djed* rematada amb la corona de Ptah-Sòcares-Osiris.

Tombes d'època tardana

És un moment en què constructivament els monuments funeraris són menys elaborats en comparació amb altres fases d'utilització del jaciment.

Fosa amb cinc mòmies

Es tracta d'un retall excavat al nivell geològic que conté cinc mòmies de petites dimensions en un estat de conservació deficient. Les mòmies estaven capiculades,

Figura 3. Vista general de l'àrea de necròpolis (sectors 1 i 2).

dues amb el cap vers el nord i tres vers el sud, i estaven cobertes amb cartronatges il·lustrats amb elements i textos de caràcter funerari. Algunes devien portar garlandes de flors al voltant del coll. En aquests moments s'estan estudiant les llavors per poder conèixer els tipus de flors emprats en els collarets. Un cop realitzada la documentació del contingut, vam tornar a cobrir amb sorra el retall perquè es conservés millor.

Hipogeu

En el mateix sector es va localitzar, també retallat al nivell geològic, l'entrada a un hipogeu amb un pou de 3 m de fondària que dóna accés a una cambra excavada de 5 m de llarg; en aquesta cambra es va localitzar un sarcòfag antropomorf de pedra calcària, amb la tapa treballada de forma grollera, tret de la part corresponent al rostre del difunt, que mostrava una tècnica més acurada. A l'interior va aparèixer una mòmia desprovista d'ofrenes i ornaments. L'estudi de la radiografia va indicar que es tractava d'un home jove que presentava diverses ferides. El fons de la cambra i un annex més petit estaven ocupats per tres mòmies cobertes amb cartronatges provistos de textos jeroglífics i representacions de tipus funerari.

Tombes romanes

És la fase més ampliament representada, amb estructures fetes amb carreus, d'una diversitat tipològica significativa.

Tomba 3

Una de les més importants és la tomba número 3. A l'últim moment es van adossar a la paret oriental de tancament dues estructures rectangulars imitant un sarcòfag o caixa amb els murs pintats amb escenes de culte funerari.

A la més septentrional, en una de les parets hi ha representats els quatre fills d'Horus (Duamutef, Amsset, Hapi i Qebehsenuf) i quatre genis funeraris separats per la representació de la pilastra *djed*, símbol del culte a Osiris relacionat amb el concepte d'estabilitat. Cada figura està separada per columnetes que emmarquen els diferents registres. Tots els personatges porten un disc solar al cap i la ploma de la deessa Maat a la mà. A la part superior de l'escena hi ha un motiu floral i en el registre superior trobem dos peixos oxirrincs enfrontats, l'un viu, amb les escates a la pell, i l'altre ja mort i momificat. La resta de pintures estan en molt mal estat de conservació.

A l'estructura situada més al sud, en una de les parets es repeteix l'escena abans descrita, però amb una qualitat i una conservació més deficientes. Ens ha arribat també una magnífica representació funerària en una de les altres parets. Hi podem veure el déu Osiris assegut en el seu tron al mig de l'escena, amb la corona *atefi*, a les mans, els ceptres distintius del seu poder, acompanyat per les deesses Hathor i Isis, que porten les seves corones característiques i a la mà la ploma de la deessa Maat, símbol de la justícia i l'equilibri. Al darrere, una columna hathòrica tanca l'escena. Davant del déu, el difunt compleix el ritual d'oferir-li libacions d'aigua i encens ajudat pel déu Anubis. Al registre superior hi ha una processó d'animals, avui quasi desapareguda.

La temàtica exposada és típicament egípcia, però el tractament del dibuix és elemental, podríem dir que quasi naïf, amb trets poc elaborats, de poca qualitat artística i amb molts penediments, però amb un toc d'ingenuïtat que fa que la representació sigui notable.

Tomba 2

Un altre conjunt de tombes és el compost per tres cambres disposades radialment al voltant d'un pati a cel obert, al qual s'accedeix per una escala de 16 graons construïda en dues fases. Dues de les tombes estan en perfecte estat de conservació, mentre que la tercera està força derruïda.

La més interessant és la que es troba enfront de l'escala d'accés. És de planta rectangular, construïda amb carreus de calcària de mida regular i coberta amb volta de canó. Al fons hi ha dues petites cambres funeràries.

Cal destacar la decoració de la façana amb els carreus perfectament polits, amb una motllura que emmarca l'entrada. Sobre la porta apareix esculpit un disc solar

flanquejat per dos *uraei*, cadascun d'ells amb un disc solar al cap. El registre superior està decorat amb un magnífic fris d'*uraei* amb el disc solar.

Tot plegat conforma un conjunt rellevant i harmoniós amb una tècnica constructiva i escultòrica força notable.

Tomba 21

A poca distància de l'hipogeu es va localitzar una tomba composta per dues cambres accessibles des d'un vestíbul cobert amb una volta de canó destruïda en el moment de la construcció de les estructures coptes properes. Les dues cambres tenen planta rectangular i estan cobertes també amb volta de canó. Els carreus utilitzats per a la construcció estan molt ben treballats i amb les superfícies visibles perfectament allisades. La cambra situada més al nord havia estat saquejada i estava totalment buida. L'altra contenia tres mòmies malmeses pels saquejadors. Es van poder recuperar restes d'una màscara i una mà de guix policromat pertanyents als taüts d'aquestes mòmies, i molt vàlids com a elements cronològics.

Estructures coptes

La darrera fase d'utilització com a necròpolis del sector 2 és d'època copta, amb enterraments realitzats en dos tipus bàsics d'estructures. El primer tipus està format per fosses individuals amb els cadàvers en decúbit supí orientats E-O. En aquestes fosses és freqüent la col·locació dels difunts en taüts fabricats amb branques de palmera lligats amb cordes i l'embolicament del mort amb una mortalla de tela. Pel que fa a la datació, l'escassetat d'elements d'aixovar significatius no permet precisar-ne la cronologia, si bé són clarament les més modernes d'aquesta fase.

El segon tipus està integrat per estructures de dimensions i grau de complexitat superiors. Desde la campanya de 1992 se n'han documentat dues. Encara no s'ha realitzat l'excavació sencera de cap d'elles, però es poden donar algunes dades quant a la seva funció i morfologia.

Tomba-capella 1

Consta d'una superestructura de planta rectangular amb murs de tovo i totxo amb un paviment de terra batuda. L'alçada dels murs és variable, compresa entre els 0,60 i els 1,80 m. Es coneix la porta d'accés, situada al sud, encara que en un moment posterior va quedar desconnectada de l'àmbit original per la construcció d'un mur de tancament, àmbit utilitzat com a oratori o capella de culte funerari. Aquesta tasca es troba ben justificada per la presència en el mur de tancament oest de dues representacions pictòriques de caire religiós. En la més meridional (0,80 x 0,80 m) figura un ocell amb les ales esteses i una creu agafada amb el bec. La imatge s'ha in-

3. Aquest paper ha estat estudiat per Josep O'Callaghan, amb la col·laboració de Concepció Piedrafita, i es troba actualment en publicació.

terpretat com una representació de l'Esperit Sant. Més al nord, la segona pintura (1 x 0,55 m d'alçada) conté un personatge amb els braços oberts (podria tractar-se d'un orant) i sota d'ell, part de l'episodi bíblic protagonitzat pel profeta Jonàs. En el mur oriental també es va detectar la presència de pintura mural durant l'excavació del seu enderroc, malauradament en estat molt esmicolat.

La primera estructura es completa amb dues dependències funeràries soterrànies. L'accés es realitzava per dos pous amb parets de tovot amb l'entrada oberta al nivell del terra de la capella. Pel pou sud s'accedia a una cripta fabricada amb tovot, de planta rectangular i coberta amb forma de volta. Contenia catorze inhumacions que reomplien pràcticament tot l'espai útil.

El pou NO conduïa fins a tres cambres funeràries creades pel reaprofitament i condicionament d'estructures en pedra d'època romana. Contenia un total de dotze inhumacions coptes i quatre individus que, per la posició estratigràfica i les característiques del ritual funerari, semblen més antics, possiblement associats al moment inicial de les estructures en pedra.

Tomba-capella 2

És de característiques similars a la primera, amb la qual comparteix el mur oest. Quant a la capella, es desconeix el límit septentrional i l'accés, i de moment està comunicada per un pou amb una cripta que s'estén vers el nord, dins el qual és impossible accedir per l'esfondrament del sostre. L'entrada del pou estava tapada amb pedres, una d'elles en forma d'obelisc amb una representació pictòrica a la part encarada vers l'interior del pou. Part dels fragments de la pintura van recuperar-se a partir del buidatge de l'accés i finalment es reconstruí una escena religiosa protagonitzada per dos personatges.

Quant a la cronologia absoluta d'aquest moment copte, encara és difícil donar dades exactes, bàsicament perquè les estructures es troben en procés d'excavació, fet al qual cal afegir l'escassetat de materials datables en els nivells arqueològics delimitats. Pràcticament tot el material procedeix del nivell superficial del sector, a on arribava com a material de rebuig dels *sebakhim*, i els que s'han trobat a l'interior de les estructures són clarament intrusions, ficades en aquest context pels pous de saquejament fets en èpoques molt recents. Cal destacar, però, que entre el material recuperat hi ha diversos fragments de papirs, així com un papir sencer amb un interessantíssim contracte referent a un préstec de diners (3). De moment, la qüestió únicament està clara quant al funcionament cronològic relatiu dels diferents elements i estrats documentats, en espera de l'estudi acurat dels materials, tipus d'estructures, elements iconogràfics, paral·lels culturals... que possibiliti una aproximació més fidedigna a la realitat.

Altres àrees de necròpolis

A més dels sectors 1 i 2 i de l'àrea urbana, les possibilitats arqueològiques d'Oxirrinc encara són molt elevades. A l'any 1994, es van realitzar diversos sondeigs per trobar una zona lliure de restes arqueològiques on es pogués construir la

residència de la missió. En els tres indrets triats es va constatar que havien estat utilitzats com a necròpolis. En el sector 12, al costat d'estructures soterrànies de tovot (cambra funerària accessible per una escalinata), es va documentar la presència d'incineracions, amb *ustrina* i *loculi* molt ben definits. En els sectors 13 i 14, els enterraments tenien com a estructura més comuna la fossa. Cronològicament, pertanyen a l'època ptolemaica (sector 12), romana (sector 14) i copta (sector 13), i assenyalen l'existència de necròpolis contemporànies a les ja descrites, amb diferències importants quant a la magnitud de les estructures d'enterrament.

BIBLIOGRAFIA

- «Arqueòlegs catalans a Egipte» A: *Comunicacions*. Barcelona: Universitat de Barcelona, núm. 30, 1994, p.7.
- DENON, V. (1802) *Voyage en Basse et Haute Égypte*, réimpression de l'édition originale, 1990, presentation de Vatin (J.C.), 2 vols., *Voyageurs*, 26, El Caire: IFAO.
- Equip de la missió catalanoegípcia a Oxirrinc (1993), «Excavaciones arqueológicas en Oxirrinc (Egipto)». A: *Revista de Arqueología*, 146, p. 14-19, Madrid (també a CLOS, J.; GONZÁLVIZ, L.M. (1993) *Los Tesoros del Claris*, p. 146-148, Madrid).
- KRÜGER, J. (1990) *Oxyrhynchos in der Kaiserzeit*. Frankfurt am Main.
- LECLANT, J.; CLERC, G. (1994) «Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1992-1993». A: *Orientalia*, 63, p. 393, Roma.
- LECLANT, J.; CLERC, G. (1995) «Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1993-1994». A: *Orientalia*, 64, p. 393, Roma.
- MASCORT, M.; MIRET, M. (1994) «Missions arqueològiques catalanes a l'estranger». A: *Cultura*, núm. 59, p. 47-51, setembre 1994. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- O'CALLAGHAN, J. «Contrat concernant un pret d'argent». A: *Chronique d'Égypte*, Brusel·les. [En premsa].
- O'CALLAGHAN, J. «Lettre concernant un prêt d'argent». A *Chronique d'Égypte*, Brusel·les, 1995, p. 189-192
- PADRÓ, J. *et alii* (1993) «Informe preliminar sobre les campanyes d'excavacions de 1992 al jaciment d'Oxirrinc (El Bahnsa, província de Minia)». A: *Nilus*, 2, p. 5-15, Barcelona.
- PADRÓ, J. *et alii* (1995) «Fouilles archéologiques à Oxyrhynchos, 1992-1994». A: *Acts of the Seventh International Congress of Egyptologist*, Cambridge (*Abstracts of Papers*, p. 135-136).
- PETRIE, W.M.F. (1925) «Tombs of the courtiers and Oxyrhynchos». A: *BSAE*, 37, Londres. *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. L. A: *Graeco-Roman Memoirs*, 70, Londres, 1983.